

УДК 141.7

doi: 10.15421/171714

Етнічно-культурні та національні особливості українського народу в ідеях Кирило-Мефодіївського товариства

М.П. Бойко

*kolya.boyko.59@mail.ru**Дніпровський державний технічний університет,
51900, Кам'янське, вул. Дніпробудівська, 2*

В даній публікації розробляється проблема визрівання корінних причин становлення політичних етнічно-культурних та національних особливостей українців у контексті історичного, культурного, політичних вимірів. Доведено, що кирило-мефодіївці розуміли причини етнічно-культурного розмежування, які мають історико-духовні витоки з минулого часу. Обґрунтовано тезу, що члени Кирило-Мефодіївського товариства намагалися визначити варіативний напрямок в розвитку національно-духовної згуртованості українців. Було зазначено, що характерною рисою українського народу в своїй основі мають домінуючі принципи: поваги до сімейних родинних відносин, любові до рідної землі, яка є колискою становлення суспільства, раціонального-філософського світобачення, гідне відношення до іншого людського життя. Обґрунтовано тезу про те, що вплив на філософію та політичні позиції Кирило-Мефодіївського товариства мали ідеї європейських традиційних. Звернуто увагу на те, що теоретичною та методологічною основою в аналізі становлення політичних, етнічно-культурних та національних особливостей українців лягли праці українських та зарубіжних філософів, політологів, культурологів, та було підкреслено, що ними були розроблені філософські категорії, методи дослідження, стосовно теми розвитку етнічно-культурних та національних особливостей українців та формування політичного мислення української нації.

Ключові слова: політичне мислення; національна самоідентичність; доктринізм; національна ідеологія; православність

Ethno-cultural and national peculiarities of Ukrainian nation in ideas of the Cyril and Methodius

N.P. Boiko

*kolya.boyko.59@mail.ru**Dnieper State Technical University,
2, Dniprobudivska Str., Kamenskoe, 51900, Ukraine*

This publication is developed root causes of the problem of maturing political formation of ethnic, cultural and national peculiarities of Ukrainian in the context of historical, cultural and political dimensions. Proved that Cyril and Methodians understand the causes of ethnic and cultural distinction that have historical and spiritual origins of the past. Proved the thesis that members Cyril Mefodiyivskoho Variadic company tried to determine the direction in the development of national and spiritual unity Ukrainian. It was noted that a characteristic feature of the Ukrainian people basically have the dominant principles: respect for the family of family relationships, love the motherland, which is the cradle assembly society, rational and philosophical worldview worthy relationship to another human life. Grounded thesis that the impact on philosophy and political positions Cyril and Methodius had the idea of European traditional. Attention is paid to the fact that the theoretical and methodological basis for the analysis of formation of political ethno-cultural and national peculiarities of Ukrainian went to work Ukrainian and foreign philosophers, political scientists, culture, and emphasized that they were developed philosophical categories, research methods, in relation to the theme of ethnic cultured and national peculiarities of Ukrainian political thought and the formation of the Ukrainian nation.

Keywords: political thought; national self-identity; doktrynizm; national ideology; Orthodox

Цитування даної статті: Бойко М.П. Етнічно-культурні та національні особливості українського народу в ідеях Кирило-Мефодіївського товариства / М.П. Бойко // Науково-теоретичний альманах «Грани». – 2017. – Т. 20. – № 1(141). – С. 87-91.

Citation of this article: Boiko, N.P., 2017. Ethnichno-kul'turni ta natsional'ni osoblyvosti ukrayins'koho narodu v ideyakh Kyrylo-Mefodiyivs'koho tovarystva [Ethno-cultural and national peculiarities of Ukrainian nation in ideas of the Cyril and Methodius]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 1(141), 87-91. doi:10.15421/171714 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 28.11.2016

Этнокультурные и национальные особенности украинского народа в идеях Кирилло-Мефодиевского общества

Н.П. Бойко

kolya.boyko.59@mail.ru

*Днепропетровский государственный технический университет,
51900, Каменское, ул. Днепростроевская, 2*

В данной публикации разрабатывается проблема вызревания коренных причин становления политических, этнически-культурных и национальных особенностей украинцев в контексте исторического, культурного, политических измерений. Доказано, что кирилло-мефодиевцы понимали причины этнокультурного разграничения, которые имеют историко-духовные истоки из прошлого времени. Обосновано тезис, что члены Кирилло-Мефодиевского общества пытались определить вариативное направление в развитии национально-духовной сплоченности украинского народа. Было отмечено, что характерной чертой украинского народа, в своей основе, имеют доминирующие принципы: уважения к семейно-родственным отношениям, любви к родной земле, которая является колыбелью становления общества, рационального философского мировоззрения, достойное отношение к другой человеческой жизни. Обоснован тезис о том, что влияние на философию и политические позиции Кирилло-Мефодиевского общества имели идеи европейских традиционных идей. Обращено внимание на то, что теоретической и методологической основой в анализ становления политических, этнически-культурных и национальных особенностей украинцев легли труды украинских и зарубежных философов, политологов, культурологов, и было подчеркнуто, что ими были разработаны философские категории, методы исследования, относительно темы развития этнически-культурных и национальных особенностей украинского народа и формирования политического мышления украинской нации.

Ключевые слова: политическое мышление; национальная самоидентичность; доктринизм; национальная идеология; православность

Постановка проблеми включає дослідження етнічно-культурних та національних характеристик формування української ментальності, де важливу роль грають історичні, історико-філософські джерела, до яких відносяться напрацювання діячів Кирилло-Мефодіївського товариства. Головна відзнака їх ідей полягає в тому, що вони визначали напрямок розвитку українського суспільства у бік європейських цінностей та переймання наукових і технічних стандартів, але й з урахуванням факту належності українців до етнічно-духовної християнської цивілізації. У цьому зв'язку набуває чинності нова проблематика вирішення наступної дилеми орієнтації України в системі «Захід-Схід». Кирилло-мефодіївці стверджували ідею, що Україна не повинна вибирати тільки одну із цих орієнтацій, а повинна розумно їх синтезувати і таким чином визначити внутрішній вектор свого розвитку – це розумна та компромісна позиція. Актуальність даного дослідження полягає у визначенні тієї орієнтації, які принципи будуть визначати національні пріоритети вироблення основ майбутнього життя українців; традиційна культура, християнська віра, мова, та як ці основи здатні трансформуватися в європейські структури та визначення політичних, культурних відносин з сусідами, зокрема з росіянами та боротьбою зі стереотипами відчуженості росіян від українців. Теоретичною основою розгляду проблематики статті виступили першоджерела до яких можна віднести праці М.І. Костомарова, П.О. Куліша, В.М. Білозерського, Т.Г. Шевченка, М.І. Гулака, Г.Л. Андрузького.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика дослідження статті стосується проблеми дослідження етнічних та національних рис, які лягли в основу формування національного розвитку на самосвідомості українців. Вивчення питання формування соціально-політичних ідей Кирилло-Мефодіївського товариства

стосовно етнічно-національних синтезів присвятили публікації: В.О. Біднов, М.Д. Богачевська-Хомяк, М.С. Возняк, Г.Ю. Грабович, С.М. Грабовський, М.С. Грушевський, О.Є. Забужко, Т.А. Зінківський, А.М. Катенко, В.С. Крисаченко, Ю.І. Липа, І.В. Лосев, Є.М. Луняк, М.М. Розумний, В.О. Шевчук, М. Шлемкевич.

Мета дослідження – вивчення динаміки ствердження національної самодостатності та самобутності українців в контексті міжнародних та міждержавних випробувань, вияву нових підходів та доміант адаптування української державності у міжнародні структури, пошуку нових перспектив культурних та економічних зв'язків з Євросоюзом, США та РФ.

Виклад основного матеріалу. Перед визначенням основних проблем даного дослідження необхідно проаналізувати основні категорії, які стосуються етносу та нації, бо вони є нерівномірними самі по собі, але є синтезованими в контексті динаміки суспільного розвитку. Етнічні особливості українців включають у собі культурні здобутки вироблених на протязі історичного процесу та є визначальними в їх духовному розвитку. Національні особливості українців мають соціально-політичний сенс та націлені на перспективу самоствердження на даному та майбутньому часі. В синтезуванні категорій етнічного та національного розвитку українців тут основну роль грає аналіз духовного та матеріального буття. Духовні і матеріальні здобутки українців в освоєнні культурної спадщини є суттєвими та вагомими, про це було відзначено в ідеях Кирилло-Мефодіївського товариства. Культурні здобутки українського народу мали ще й політичну направленість – єднання українців у націю. Досі зайнятий повсякденними справами, український народ не виявляє намірів занурюватися у політичні, філософські концепції різних партій, груп, але організована цілісність народу передбачає

об'єднання народних інтересів у спільний ідейний напрямок. Вплив сусідів на українців мала риси культурогенства і започатковувала ідею згуртованості народу, який потім зміг створити унікальну культуру європейського змісту. Українці не акцентують свою увагу на ідеологемах іншого походження, але і національні ідеологеми, стосовно визначення значимості національних пріоритетів ними, теж сприймалися неадекватно. Українці виборювали право на національне життя, але не довели цей намір до логічного завершення, бо будь-яке фізичне, культурне, релігійне, економічне насилля, переносилося ним трагічно, це показує досвід історії. Нині можна розуміти причину спаду народно-визвольного руху після Переяславської Ради, коли Україна довірила свою долю, по суті, чужій країні, ворожій за своїми амбіційними устремліннями: «Втрата почуття державності, народності, свободи загальмували національну політику українців. Все вважалося чужим на Україні: держава, країна, суспільство, люди» [6, с. 151]. Це був духовно-політичний результат, який не мав свого виправдання, бо не всі українці бажали бачити його таким, і це спонукало інтелігенцію іншого ставлення до історії, культури та духовності свого народу. Вивчаючи український етнос у період складання його самосвідомості на різних відрізках часу, можна зазначити причину процесів соціальної деструктивності, вона була у тому, що мислено-уявний образ буття прикрашався українцями релігійно-міфічною уявою, домінуючим впливом побутової свідомості та художньо-образною формою творення ними «кращого життя», яке будувалося на здоровому глузді та з елементами раціональної конструктивності. Риси ствердження менталітету українців мали природні ознаки: мужність, доброта, самостійність, розсудливість, які вступали в суперечність з протилежними зовнішніми вимог. Відродження нації відбувається через повернення пам'яті народу до рівня великих, значних дій їх предків за ствердження національної свободи. Історія держави була, насамперед, історією особистого життя царів та імператорів і проведення їх політики, але ніяк не народу. Про це М. Костомаров зробив наступний висновок: «Не може бути, щоб віки минулого життя не відбилися на житті та у згадках поколінь; необхідно тільки почати шукати і вірити, що знайдеться багато чого, що до цих пір було поза увагою науки. Але з чого почати? Безумовно, з вивчення свого руського народу, а так, як я жив в Малоросії, то почати слід з малоруської лінії» [3, с. 101]. «Малоросійська» лінія, про яку говорив М. Костомаров, тягнеться через суб'єктивно-психологічний характер українця, бо де б він не жив, як свідчить історія, в ньому започаткувалися ідейні принципи любові до своєї землі, до віри, до свободи та незалежності. Російська держава визнавала Україну, як землю «Малоросію», враховувала її минулу державність та приймала українців на державну і військову службу, таким чином роблячи українську еліту ворожою своєму народу і союзниками у державницькому протекціонізмі Москви. Тому не дивно, що більшості українських відомих діячів служили чужим державним інтересам. Але М. Костомаров уперше наголошує вищість України над іншими слов'янами у тому

ракурсі, що вона – Україна «...ніколи не любила ні царя, ні пана, і перша між слов'янами створила вільне суспільство, без станової різниці, з виборною державною системою та в душі Христової віри, яку вона завжди захищала» [7, с. 124]. Суспільна єдність, як окреме соціальне поняття, не існує для українців, бо ця єдність реалізується іншими виразниками. Християнство не стало фактором ідейно-політичної згуртованості, при умові, що значна частка українців тільки поверхнево сприймає церкву. На базі християнського гуманізму були створені принципи демократичної організації, бо свою церкву українці зробили демократичним закладом. Можливо, міфологічна форма світогляду українців дохристиянської доби була віковою основою у сприйнятті світу з доби язичництва коли формувалася слов'янська державність. З формуванням основ державності Київської Русі язичництво специфічно втілювалося у християнську догматику і традиціоналізм. Релігія для українців виступала теософією їх цілісного світобачення, в якому зберігалася і передавалася національна культура, вона також стала тим містком, який єднав духовність русичів і українців, створеної на платформі християнського православ'я, яке стало ідеологічною базою національної боротьби українців та слов'янських народів проти нехристиянських та монархічних держав. Християнська віра була часткою народної душі українців, на відміну від якої Російська православна церква втрачала народний характер та стала частиною інтелектуального та духовного спрямування російської самосвідомості. Духовні основи слов'янства Київської Русі позначилися на українській ментальності. Московська Русь також успадкувала ознаки київської державності, які змішалися з азіатськими традиціями монголо-татарської доби, бо «Росія – це загадкова, напівварварська пустеля, її потрібно евангелізувати або обернути в католицизм «колонізувати» (буквально) або цивілізувати, у випадку потреби її можна і потрібно використати для своєї торгівлі і для своїх західноєвропейських цілей і спекулювань, а взагалі – її потрібно усіляко ослаблювати» [4, с. 129].

Народна свідомість українців, яка була обмежена іншою державністю, закономірно була обмежена й від політичних впливів, але це не означає, що тут ніякої політичної діяльності не велось. Тут простежуються дві тенденції у питанні створення основ національної державності: а) існувала цілеспрямована політика великих держав у прилученні українців до своїх більш розвинених економічних, культурних та державних об'єднань, але особливості формування національного менталітету українців ними не враховувалися; б) політична діяльність, яку вела українська інтелігенція, пробуджувала національну самосвідомість. Українські діячі, які творили на тлі російської культури, залишилися українцями по духу, бо навіть мовні вирази та бачення іншої культури у співвідношенні до своєї духовності мали глибинні джерела. По мірі зростання національної самосвідомості українців, стало питання політичної агітації, яка велася не прямими засобами (вони були заборонені), а були більш мирними, через прояв колективної та індивідуальної творчості. Лідером народних настроїв українців став

Т. Шевченко: «Шевченко говорив так, як народ ще й не говорив, але як готовий був уже заговорити. В епоху потрясіння у народі з'являється потреба самооживання, самовираження. Він готовий висловити багато бажань, надій і сподівань, але зробити це можна тільки через своїх обранців» [3, с. 133–134]. Він не відмежувався від культурної праці, яка була необхідною для слов'янських народів, такий демократизм бачився ним, як вираження політичної свободи і для російської інтелігенції, бо «малоросійська» духовність в ній була неусвідомленою. Шевченківське свободолюбство виривалося з глибокої підсвідомості народу, а поняття «свободи» мало важливий демократичний наголос. Рівень зростання самосвідомості українців отримував ознаки національної визначеності, бо «народ», як соціальна та духовна категорія стала темою для інтелектуального осмислення.

Російській демократії мало були зрозумілі «свободолюбиві» настрої українців, коли вони були слабо вираженими та відзначали певне співчуття з боку демократично настроєних росіян. Коли почали проявлятися політичні вимоги до уряду, російські ліберальні демократи засуджували таку свободолюбивість українців. Політичне русифікаторство демократів-слов'янофілів мало підтримку з боку російського самодержавства, принаймні, вони цим хотіли досягти більше свобод, ніж їх необхідно для українців. Доктринерські позиції були притаманні російській демократії, де ними була започаткована ідея «всеслов'янського» братства з варіаціями створення християнського союзу народів. Це була міра добровільного прилучення слов'янських і неслов'янських народів під стяг «великої» релігійної держави – Росії. Внутрішній порядок у такій консолідації мав чіткі ознаки колоніалізму для розвитку неросійських народів, тих, які не вважалися росіянами за своєю культурою: «Революційні діячі Росії завжди признавали право українського народу на вільний національний розвиток, пов'язуючи його зі знищенням царизму і визволенням російського народу, так і українських народів та інших народів нашої країни» [5, с. 13].

Самосвідомість людей є поміркованою, консервативною, бо почуття самозахисності індивідуума є важливою причиною його діяльності, на відміну від індивідуальної самосвідомості, де масова самосвідомість виступає динамічною, всеохоплюючою силою та концентрує в собі інтереси суспільства. Це буває в силу тих обставин, коли існують умови дії державного доктринізму у великодержавній політиці. Доктринізм є правленою орієнтацією великих держав і це зумовлювало специфічну політичну лінію відносно України: «Доктрина – це уніформ, ворог усіляких партикуларизмів. Доктрина – це зразу є централіст, що задля абстрактних понять не пощадить конкретних людей і їх конкретного добробуту. Ми, українці, бачили досі мільйони прикладів, як знущається над живими людьми й націями абсолютизм, який озброєний трьома доктринами: православ'я, самодержавство й «обрусеніє» [8, с. 402]. Є певні відмінності українського націоналізму від інших типів національних ідеологій. Український націоналізм – це є постійно стверджуюча себе енергетика національного духу,

коли психологічна терплячість, при тиску державного пресингу, стає соціально вибуховою й призводить до внутрішньої поляризації політичних сил. Загальний принцип націоналізму у поєднанні з національним почуттям стає активним захисним фактором свідомості: «Національно-свідома частина нашого народу толерантна до національних меншин, гостинна й терпляча. Але і в «многотерплячих» цей терпець може урватися. Не треба натягувати струну і допускати прояву громадянської непокори» [2, с. 10].

Своєю метою кирило-мефодіївці ставили створення політичної єдності українців, зазначаючи, що почуття їх індивідуалізму повинно мати державне забезпечення, і це, в певній мірі, ускладнювало питання їх консолідації. Великодержавницькі цілі Росії були сильнішими відносно прилучення до них українців, бо принципами, на яких базувалася великодержавна політика, було насильство народів. М. Костомаров у пошуках історичних матеріалів водночас цікавився станом життя слов'ян: поляків, чехів, сербів, хорватів, українців та бажав пізнати, наскільки вони зберегли свою культуру, віру, традиції, мову. При відвідуванні міста Любляни (зараз столиця Республіки Словенія), він відзначав факт, що Австро-Угорська імперія проводила політику «онімечення» цього слов'янського населення: «Усе тут вражало Німеччиною; але коли я зайшов на ринок, там я побачив натовп простонароддя і почув, хоч майже незнайому, але все-таки не остаточно чужу для мене слов'янську мову. І так я зрозумів, що слов'янство тут не вмерло, але бідє в одній незмінній формі робочого народу – це доля, однакова для багатьох із слов'янських народностей» [3, с. 177]. Самосвідомість українців, будучи народною, втілювала принцип – єднання в народну сім'ю та співпрацю різних верств, задля їх консолідації, так: «Куліш інколи сумнівається в потребі української держави, хоч ніколи не сумнівався в українській культурі. Його «аполітичність» не подобалася членам «громади» і іншим народницьким активістам» [1, с. 8–9].

Українець сприймав державну владу, як сімейний порядок, де править батько «добрий», «розумний» і навіть «суворий» (таким теж він міг бути). Саме така «батьківська» влада в свідомості українців могла бути вірогідним типом їх перспективної держави, притаманної їх національному характеру. Так виникає фальшива думка, тобто невірна ознака в свідомості народу про владний принцип «батькошанування». В українцях така ознака виявилася по відношенню шанування чужих монархів більше, ніж було до своїх правителів-державників. Так, коли Б. Хмельницький став під владу російського царя, то козаки стали перед дилемою, хто такий є гетьман – «батько», та який авторитет він має в керівництві козацькою державою, або, можливо, хтось інший став їх батьком – лідером українського народу. Б. Хмельницький зрозумів істину, що патріархальна однобічність правителя не консолідує народ, а консолідує тільки верховна держава та може об'єднати українців у сім'ю. Державник не ставить до своїх підданих як до близької рідні його племені, бо інші народи є «чужинцями» і поступово стають територіальною часткою їх державності. Довіра державного будівництва однієї державі іншій,

стає фактором укріплення процесу «великодержавності», і нищить процес національної консолідації. Релігійність українців – важливий духовний компонент, який живився в народну самосвідомість, бо українці поступово ставали духовно-етнічною частиною християнського світу (певною частиною планетарної цілісності).

Християнство створило організовану церкву з регламентацією релігійної обрядовості, системою управління, але воно розповсюджувало міфологічну тезу про гріховність (нищівність) людини перед Богом. Теза «провини» сприймалася по-різному і акцентувалася на вчинках людини, але «провина» – це не зовнішня, а внутрішня іманентна ознака очищення від «гріха» (витіснення із душі бажань тіла, плоті). Православність, як тип та духовна направленість релігії, не отримала на українському культурному фоні ортодоксально-теологічного оформлення, вона стала внутрішньою потенціальною основою духовності українців та оформилася в ідеологічний постулат творення «вільної» людини. З християнством відбувся процес соціалізації характеру українців, зокрема, у їх претензіях на свободу мислення та оцінки моральних або аморальних вчинків. Людська свідомість направлена на «внутрішню» буття особистості, і ця особистість повинна бути вільною від усіяної чужої тенденційності бо: «Помилково думати, що це звучує горизонт свідомості, індивідуальна свідомість по своїй природі не може замкнутися в собі, не може відділятися від загального життя розуму, тому кожний історичний рух загального розуму неминуче відгукується в кожній окремішій свідомості» [2, с. 79]. Філософська домі-

нанта Кирило-Мефодіївського товариства синтезувала християнство й романтичний націоналізм в єдності минулого, теперішнього й майбутнього часу («і мертвих, і живих, і ненароджених»), де синтез християнства та романтизму постає як самостійна філософська проблематика. Характеристика основних рис народної свідомості у християнських ідеях кирило-мефодіївців мали започаткування з поєднання традицій народно-національного мислення українців з історико-філософською наукою. Народна культура форма мислення спонукала до розвитку національних тенденцій у подальшому зародженні українського громадянського суспільства, тому філософія Кирило-Мефодіївського товариства відображала суттєві риси народного характеру, мислення, творчих здобутків українців в аспекті збагачення їх культури, і мови.

Висновки. Формування філософсько-політичних ідей Кирило-Мефодіївського товариства припало на період, коли почали зароджуватися демократичні тенденції у суспільно-політичному русі. Це був час після наполеонівської політичної реакції, яка встановилася в Європі та Росії, де політичні ініціативи та проведення пропаганди заборонялися. Кирило-мефодіївці акцентували увагу на пробудженні історичної пам'яті народу, як відродження культурної спадщини українців, що заклало основу для формування їх національної самосвідомості, вони виступали проти догматизації та тенденційності у викладанні української історії та відстоювали принципові позиції у трактуванні минулого України з урахуванням факторів об'єктивності, правди, демократичності, бо минуле завжди виступає концентрованим досвідом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані // Українська вільна академія наук у США. — Нью-Йорк: — 1984. — 323 с.
2. Гайовий Г. Т. Олег Черногуз: Україну рятував і врятує сміх / Г. Т. Гайовий // Київ. — 1998. — № 5—6. — С. 132—134.
3. Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров. — К.: Наукова думка, 1992. — 512 с.
4. Мяло К. Г. Между Западом и Востоком / К. Г. Мяло // Москва. — 1996. — № 11. — С. 120—129.
5. Назаренко И. Д. Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко / И. Д. Назаренко. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1961. — 271 с.
6. Огородник І. В. Русін М. Ю. Українська філософія в іменах (за редакцією М. Ф. Тарасенка) / І. В. Огородник, М. Ю. Русін. — К.: Либідь, 1997. — 326 с.
7. Розумний М. М. Чи ми ще зійдемося знову? Кирило-Мефодіївське братство з перспективи 150 років / М. М. Розумний. // Сучасність. — 1998. — № 12. — С. 121—135.
8. Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молоді. Зібрання творів у 50-х томах / І. Я. Франко. — К.: Наукова думка. — Т. 45. — С. 401—409.

REFERENCES:

1. Vybrani lysty Panteleymona Kulisha ukrayins'koyu movoyu pysani [Selected Panteleimon Kulish letters written in Ukrainian]. 323, 1984. Ukrayins'ka vil' na akademiya nauk u SShA. N'yu-York. (in Ukrainian).
2. Hayovuy, H. T., 1998. Oleh Chornohuz: Ukrayinu ryatuvav i vryatuye smikh [Oleg Chernoguzov: Ukraine rescued and save laugh]. 5—6. — S. 132—134. Kyiv. (in Ukrainian).
3. Kostomarov, N. I., 1992. Avtobiografiya. Bunt Stenki Razina [Autobiography. Riot Stenky Razin]. Naukova dumka, Kyiv (in Russian).
4. Myalo, K. G., 1996. Mezhdz Zapadom i Vostokom [Between the West and the East]. 11, 120—129. Moscow (in Russian).
5. Nazarenko, I. D., 1961. Obschestvenno-politicheskie, filosofskie i aтеisticheskie vzglyady T. G. Shevchenko [Socio-political, philosophical and atheistic views TG Shevchenko]. 271. Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoy literatury, Moscow (in Russian).
6. Ohorodnik, I. V., Rusin, M. Yu., 1997. Ukrayins'ka filosofiya v imenakh (za redaktsiyeyu M. F. Tarasenko) [Ukrainian philosophy names (edited by MF Tarasenko)]. 326. Lybid', Kyiv (in Ukrainian).
7. Rozumnyy, M. M., 1998. Chy my sheche ziyemosya znovu? Kyrylo-Mefodiyivs'ke brat'stvo z perspektyvy 150 rokiv [Do we still get together again? Cyril and Methodius Brotherhood from the perspective of 150 years]. Suchasnist' 12, 121—135 (in Ukrainian).
8. Franko, I. Ya. Odvertyy lyst do halyts'koyi ukrayins'koyi molodi. Zibrannya tvoriv u 50-kh tomakh [Frankly letter to the Galician Ukrainian Youth. Collected works in 50 volumes]. 45, 401—409. Naukova dumka, Kyiv (in Ukrainian).